

A szakmai etika problémái

„Teremts olyan világot, amelyben a csalás, a törtetés, a hazudozás érvényesül, s másnap már mindenki gaz lesz; teremts olyat, ahol a becsület juttat előnyhöz, s másnap már mindenki becsületes.”

(Székely János)

„Senki sem szolgálhat két úrnak.”

Máté 6: 24

1.

Dosztojevszkij a *Bűn és bűnhődés* című regényében Pjotr Petrovics Luzsin alakjában a közgazdaságtan racionális és önérdék által vezérelt alanyát állítja elének. „[S]zeresd mindenekelőtt önmagadat, mert a világon mindennek alapja a magánérdék, [...] mennél több a jól intézett magánügy, az ép köntös a közösségben, annál szilárdabb a társadalom alapja, és annál jobban fejlődhet benne a közügy” – mondhatja Luzsinnal, ahhoz, hogy a szövegnek egy későbbi pontján felvillantsa ennek az álláspontnak a legszélsőségesebb konzekvenciáját. „Gondolja csak végig, következetesen, amit az előbb itt prédikált, és kiderül, hogy szabad embert ölni” – állapítja meg Raszkolnyikov, akinek a megjegyzése minden váratlansága ellenére egy provokáló logikai sort rejt magában, amelyet tanulmányomban megpróbálok felszínre hozni. Ezt a logikai sort azonban nem a közgazdaságtan antropológiai előfeltevéseit boncolgatva szeretném kifejteni, hanem a szakmai etikák kérdésére fókuszálva.

Napjainkban a szakmai etikáról való gondolkodás nem csupán egy szűk szakértelmiségi réteg feladatát képezi, hanem a demokratikus berendezkedésű társadalmak általános problémájának tekinthető. Ez legkonkrétabb szinten a különböző szakmáknak helyt adó intézmények, vállalkozások tevékenységében érhető tetten, amelyek, hogy igazolják és megjelenítsék a társadalmi igazságosság, a közjó iránti elkötelezettségüket, szabályozási és szimbolikus szinten is fontosnak tartják etikai álláspontjaik kifejtését, például etikai kódexek formájában. Ez a gesztus ellenére számtalan ponton problémák merülnek fel a szakmai etikákkal kapcsolatosan, s nem csak elméleti szinten. Ha megkérnénk az utca emberét, hogy rajzolja meg egy orvos, egy ügyvéd, egy politikus, egy közhivatalnok, egy manedzser robotképét, a különböző szakmák képviselői nagyon hasonló erkölcsi bizonyítványt kapnának. Mintha a társadalom csak korrupt, gátlástalan, törtető személyeket juttatna ezekbe a pozíciókba, míg ezzel szemben a társadalom többi tagja, csak azért, hogy nem képviselője a felsorolt szakmáknak, az ítélelbíró szerepében tetszelegve elkerülhetné az erkölcsi romlást. Valószínű, hogy ezek mögött a vélekedések mögött egy szociálpszichológiai összefüggést is kell látni, amit nem fogok kibontani. Ettől függetlenül ez a szituáció jelzésértékű, és jól kifejezi a szakmák társadalmi integrációjának diffúz jellegét.

A szakmai etikák kérdése legáltalánosabb szinten az alkalmazott etika, főleg az angolszász nyelvterületen elterjedt problematikájába illeszkedik, és az etika mint filozófiai ágazat gyakorlativá tevésével kapcsolatos. Mivel az etika eleve a gyakorlat filozófiájaként határozza meg magát, a szakmai etikák kidolgozásába egy kettős, paradox felhívást hallhatunk bele, a gyakorlat gyakorlativá tételének a felhívását. Ezt a paradoxont úgy oldhatjuk fel a legjobban, ha felhívjuk a figyelmet arra a társadalmi környezetre, aminek a keretén belül felmerül a szakmai etikák kérdése. A hagyományos, arisztotelészi, kanti típusú etikáknak a megismerő emberrel szemben elég volt kihangsúlyozni a cselekvő ember különleges szituációját ahhoz, hogy kiépíthessenek egy elvi alapú álláspontot az ebből a szituációból eredő kérdésekkel kapcsolatosan. A cselekvő ember univerzuma egy zárt univerzumnak mutatkozott, és ezért elégségesnek tűnt néhány, még ha összetettnek bizonyuló elvi álláspont kidolgozása vele kapcsolatosan. Ez változott meg a modern társadalmak kiépülésekor, amelyek komplex és állandóan alakuló struktúrával rendelkezve a gyakorlat terepének folyamatos újraírását valósítják meg. A 19. századi szociológia tárta fel a társadalmi differenciálódás, a munkamegosztás és az erkölcsi állapotok összefüggésének hatalmas kérdéskörét, anélkül, hogy dűlőpontra jutott volna vele kapcsolatosan. Spencer, Marx, Durkheim, Weber által felvetett problémák egészen a 20. század második feléig, kiemelkedő módon Habermas munkásságáig mutatnak előre, de még kiélezettebben tevődnek fel a posztmodern, globalizálódó társadalmakban. Például Durkheimnél ez a kérdés a társadalmi szolidaritás, összetartozás mibenlétének problémájaként tevődik fel, amire Durkheim – attól függően, hogy milyen társadalmi modellt tart szem előtt – különböző válaszokat ad, mechanikus és organikus szolidaritásról beszélve.¹ Habermasnál pedig ugyanez a probléma már a rendszer és az életvilág közötti közvetítettség kérdésévé éleződik, ahol a rendszer integrációs eszközévé az instrumentális racionalitás válik, míg az életvilágot a kommunikatív racionalitásnak kell szerveznie.² Ezek a röviden megidézett elméleti állásfoglalások arra utalnak, hogy a szakmai etikák hátterében egy komplex, rendszerszerűen szerveződő, gyakorlatában folyamatosan alakuló társadalmat kell érzékelni, amelybe a különböző professziók eltérő módon, eltérő kihívások mentén tagozódnak bele. Ez azt is jelenti, hogy a szakmai etikák problémái közül a legfontosabbak ebből a társadalmi valóságból erednek, sőt egybe is esnek azokkal a kihívásokkal, amelyek felmerülnek a modern társadalmak erkölcsi önszerveződése közben.

Az általános etikai kérdések központjában a cselekvő egyén áll, az etika pedig úgy keresi a cselekvés szempontjait, hogy közben figyelemmel van az egyén erkölcsi autonómiájára. A szakmai etikák szempontjából ez a mátrix, mint ahogy már fentebb is utaltam rá, több ponton módosul. Először is a szakma képviselője, a szakma különleges cselekvéskörét végrehajtva, ritkán találja magát a magányos cselekvő pozíciójában, általában egy hierarchizált szervezet áll cselekvésének hátterében, amely könnyen megfoghatatlanná teheti erkölcsi pozícióját. Másrészt a szakmai erkölcs mindig szereperkölcsként konfigurálódik, a szerep társadalmi elfogadottságához, és azt lehet mondani, kidolgozottságához kapcsolódik, ami számtalan esetben kiélezheti az egyén és a szerep közötti, ideális esetben harmonikusan összekapcsolódó távolságot. Harmadszor a szakma, mivel egy erkölcsileg ellentmondásos gyakorlathoz kapcsolódik, számos esetben evidensnek vett erkölcsi elvárásokat helyezhet hatályon kívül, tovább fokozva a szakmák körül sűrűsödő erkölcsi homályt. Ezeket a felmerülő problémákat strukturális

¹ Lásd Émile Durkheim: *Az öngyilkosságról*. Bp. 2003.

² Lásd Jürgen Habermas: *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Bp. 2011.

problémáknak nevezem, mivel a szakmák önszerveződésének és működésének sajátos jellegeből fakadnak. A következőkben részletesebben fogom kibontani őket, mindezt azért, hogy előkészítsem a talajt egy általánosabb problémához, amely egyszerre haladja meg és foglalja magába őket.

2.

Lányi András szerint az erkölcsi ítéletalkotás, tehát az erkölcsi cselekvés lehetőségéhez is a következő feltételek kell adva legyenek. Az erkölcsileg cselekvő ember számára létezik a jó és a rossz, rendelkezik e kettő megkülönböztetésének a képességével, szabadságában áll, hogy e különbség tudatában cselekedjen, és felelős a tetteiért.³ Ezek a feltételek azonban csorbultni látszanak, ha a hierarchikusan szerveződő, bürokratikus társadalmak, de akkor is, ha a modern projektalapú kapitalizmus szervezeti kultúráját vesszük alapul. A magánéletben elismert moralitás jogossága a szervezeti életben megkérdőjeleződik. Dennis F. Thompson, elsősorban a modern közigazgatás gyakorlatára koncentrálva, két kifogás köré csoportosítja a felmerülő érveket, amit a semlegesség és a struktúra etikájának nevez el. A semlegesség etikája szerint a közigazgatásban dolgozóknak semlegesnek kell cselekedniük, abban az értelemben, hogy nem követhetik saját meggyőződésüket, hanem a szervezet döntésének és politikájának kell alávetniük magukat. A struktúra etikája szerint pedig nem a közigazgatásban dolgozók, hanem maga a szervezet, esetleg annak formális vezetői felelősek a döntésekért és az irányelvekért.⁴ A két kifogás tulajdonképpen Lányi András harmadik és negyedik kitételét kérdőjelezi meg, azáltal, hogy egyik a morális ítélet alanyát (ki hozza meg a morális ítéletet), a másik pedig a tárgyát (kit ítélnék el morálisan) helyezi hatályon kívül, vagy legalábbis ködbe burkolja. Különböző szövegeiben Dennis F. Thompson igyekszik felvenni a harcot ezekkel a felfogásokkal, megpróbálván körvonalazni az egyén felelősségét a szervezeten belül. Érveit úgy építi fel, hogy a szervezet működésében keresi azokat a szabadon hagyott helyeket, amelyeket a szervezet nem fed le működésével, és ennyiben a személyes felelősség helyeiként válnak beazonosíthatóvá. Oksági és akaratí felelősségről beszélve kihangsúlyozza, hogy egy tisztviselő erkölcsi értelemben akkor felelős valamely végeredményért, ha kimutatható, hogy cselekedete vagy mulasztása okozza azt, vagy ha cselekedeteit vagy mulasztásait nem tudatlanságból, esetleg kényszer hatására követi el. Minden igyekezete ellenére mégis megmarad a gyanú, hogy törekvése csak féleredménnyel járhat, hiszen a szervezetben a szervezet hatóköre alól kibúvó szegmensek feltérképezése révén keresi a moralitás helyét, és tulajdonképpen figyelmen kívül hagyja, hogy szakmai-szervezeti szinten a moralitásnak egy másik rendjébe lépünk át, új kihívásokkal, új felmerülő problémákkal.

Erről a másik rendről tudósít John Rohr tanulmányomhoz hasonló című szövegében.⁵ Rohr egy egyszerű dichotómiához fordul, hogy megmagyarázza a szakmai etikák jellegzetességeit. Különbséget tesz a társadalom általános erkölce és a szakmák különös erkölce között, e különbség tudatában a szakmai erkölcsiséget pedig úgy írja le, mint ami könnyen

³ Vö. Lányi András: *Az emberismeret és etika tantárgy elméleti hátteréhez*. Új Pedagógiai Szemle 62(2012). 4–5–6. sz.

⁴ Vö. Dennis F. Thompson: *A közszolgálati etika lehetősége*. = *Közszolgálat és etika*. Szerk. Gulyás Gyula. Helikon Kiadó, 1997.

⁵ John A. Rohr: *A szakmai etika problémája*. = *Közszolgálat és etika*. Szerk. Gulyás Gyula. Helikon Kiadó, Bp. 1997.

ellentétbe kerülhet az általános erkölcsi elvárásokkal. Az általános erkölcsi elvek (pl. ne lopj, ne ölj, szeresd felebarátodat), amelyek érvényessége egy előfeltételezett összetársadalmi konszenzus által van biztosítva, ugyanis számtalanszor sérülhetnek a szakma különös gyakorlatában, amely számos kényszerhelyzetet eredményezhet. Hazudhat-e egy orvos a betegnek, ha tudja, hogy az igazság hátráltatja a beteg gyógyulását? Hogyan tarthatja be egy ügyvéd jogi machinációi közben a „szeresd felebarátodat” krisztusi parancsát? Ezek a kérdések természetesen felmerülhetnek a szakma képviselői számára, de feloldást kell nyerniük a szakma öngazolási módjában. Rohr szerint az általános elvek alóli mentesülést azzal lehet igazolni, (1) hogy a szakma működését biztosító szabályrend integritása követeli meg, (2) hogy a szakma olyan értékes a társadalom számára, hogy az általa nyújtott előnyökért el kell tűrni az időnkénti igazságtalanságokat.

Ezek a látszólagosan magától értetődő érvek azonban súlyos feszültségeket hordoznak magukban. Ezekből az érvekből egy olyan bürokratizálódott társadalom képe rajzolódik ki, amely koherenciáját már nem morálisan, hanem funkcionális alapon képezi meg. Ez azt jelenti, hogy a társadalom tagjai nem az általános erkölcsi elvekben kifejeződő viszonyulásmódok alapján képezik meg összetartozásukat, hanem a társadalom részrendszeriben megnyilvánuló funkciók egymásra utalása az, ami szervező erőként működik. Mit jelenthetne más a szakma integritása és a társadalom általános erkölcsi elveitől való függetlenedése? Niklas Luhmann elmélete megvilágító ebben a vonatkozásban, az egész kérdésfelvetés mögött tulajdonképpen az ő gondolatait kell látni. Luhmann írta le a modern társadalmat mint funkcionális alrendszer együttesét, amelyben az alrendszerek úgynevezett bináris kódok alapján határolódnak el egymástól, és ugyanakkor működésükben meg is szerveződnek. Ezekhez az alrendszerekhez a morális kód nem szervesen kapcsolódik, hanem „mint egy baktérium ráakaszódik és formálja a specifikált funkcionális kommunikációt”.⁶ Ennyiben a funkcionális alrendszerek már a morális kódon kívül találhatók, egy amorális szinten, igazolásukat pedig a társadalom számára fontos eredményesség révén biztosítják. És van még egy lényeges dolog. Ebben a modellben tulajdonképpen a tudás és az erkölcs egymástól való elválasztódását tapasztaljuk meg, ami az etikai hagyományban azért viszonylag harmonikusan kapcsolódott össze, utalok most Arisztotelész phronészisz fogalmára, de Kant kategorikus imperatívusza mint az ész törvénye is jó példa erre. Tudás alatt természetesen szaktudást kell érteni, ennek a típusú tudásnak az eredményes működtetése az, ami bizonyos szinten ledobja magáról az általános társadalmiságban kifejeződő erkölcsiség ballasztját, és más úton keres igazolást magának. E problémák ellenére a különböző szakmák megpróbálják kiépíteni saját etikájukat, megpróbálván integrálni magukat a társadalom előfeltételezett morális rendjébe.

3.

Most pedig rá tudok térni a szakmaiság és az erkölcsösség kapcsolatára, arra az általános problémára, amely tulajdonképpen magába foglalja a fentebb kibontott részproblémákat. Ennek céljából, megint lehet hasznosítani a Dosztojevszkij által felvázolt szituációt. Azért lehet megidézni ezt a szituációt, mert a szakmák működéséhez hasonlóan benne szintén az általános

⁶ Pokol Béla: *Jegyzetek az erkölcs és a moral szerepéről a modern társadalmakban*. Jogelméleti Szemle 2005. 3. sz.

moráltól való függetlenedés válik az eredményesség feltételévé. Luzsin a „szeresd felebarátodat” krisztusi parancsától való eltávolodásban látja gazdasági épülésének lehetőségét, ami szerte hosszú távon magával vonja a közös jólét általánosabbá válását is. Persze az rejtély, hogy az egyéni boldogulás hogyan teremt közösséget, de Luzsin számára elsikkad ez a kérdés, mivel ő a közös jót az egyéni prosperitások számtani összeadódása révén véli megvalósíthatónak. Ennek a vízióknak az alapvető hiányosságára hívja fel a figyelmet Raszkolnyikov. Megjegyzése, miszerint Luzsin projektje akár az emberölés normává válását is maga után vonhatja, a társadalom erkölcsi szerveződése szempontjából egy fontos kitétele foglal magába. Eszerint, ha a különböző társadalmi tevékenységformák alapjául nem az erkölcsbe foglaltakat választjuk, a legszélsőségesebb erkölcstelenségek előtt is megnyitjuk a kaput. Prosperáló, de nem a közösségi erkölcsre építkező társadalmakra találhatunk példát a történelemben, ami persze nem teszi elfogadhatóbbá Luzsin modelljét. De hogy Raszkolnyikov kitétele vonatkozatható-e a modern társadalmak szerveződés- és működésmódjára, az még vizsgálódást igényel. S mivel a modern társadalmak elsősorban szakmai alapon szerveződnek meg, sőt valóságosan fetisizálják a szakmai tudást, ez a kérdés tulajdonképpen a szakmai etikák központi kérdésének tekinthető. Ez a vonatkozás fordított irányban is igaz, hiszen a szakmai etikák lehetőségéről való gondolkodás tulajdonképpen a modern társadalmak erkölcsi szerveződéséről szóló diskurzus nyitányának is tekinthető. A végső kérdés tehát a szakmaiság és az erkölcs kapcsolatára vonatkozik, a következőkben arra a kérdésre keresem a választ, hogy a szakma működésében az erkölcs milyen szinten válhat konstitutív tényezővé.

A szakmai tevékenység szabálykövető tevékenység. A követett szabályok elsősorban a szakma speciális tevékenységformájából erednek, és a végrehajtott szakmai tevékenység eredményességét hivatottak biztosítani. Ezek a szabályok, előírások a tudományosság kritériumai alapján fogalmazódnak meg, és csupán a tudományosság normái mérvadóak a megalkotásuk során. A helyzetet az teszi bonyolulttá, hogy ezek a speciális és szabálykövető tevékenységformák a társadalom szövetébe vannak beágyazódva, úgymond a társadalom érdekeit szolgálják, s ennyiben működésükbe bele kell építsék a társadalom irányából érkező jogi és erkölcsi elvárásokat is. Ami a jogi szabályokat illeti, egy még kifejtendő szempont miatt, az integrálás nem okoz semmilyen problémát. Az erkölcsi szabályok esetében azonban nehézségek merülnek fel, amelyek az erkölcsi szabály speciális sajátosságaiból adódnak. Ahhoz, hogy ezek a nehézségek áttekinthetővé válhassanak, először az erkölcsi szabály mint vezérlő, irányító tényező jellegzetességét kell kibontani.

Az erkölcsi szabályok nagyon sajátos szabályformák, ugyanis nem csupán célhoz vezető eszközöknek tekinthetők, hanem olyasvalamiknek, amik önmagukban is értékesek. Ezzel kapcsolatosan fed fel egy mérvadó helyzetet Georg Henrik von Wright *Norm and Action* című művében, amikor az erkölcsi normák helyét próbálja behatárolni.⁷ Von Wright a normák három alaptípusát megkülönböztetve egy köztes kategória felállítását szorgalmazza, hogy elhelyezhesse az erkölcsi jellegű normákat. Meglátása szerint az erkölcsi normák nem tekinthetők teljes mértékben sem szabályoknak, sem előírásoknak, sem útmutatásoknak, egyszóval nem önálló normatípusok, hanem egy összetett logikai affinitást mutatnak a normák már felsorolt fő típusaival.⁸ Ez a fajta meghatározatlanság meglátásom szerint az erkölcsi normák egyfajta

⁷ Lásd Georg Henrik von Wright: *Norm and Action. A Logical Enquiry*. New York 1963.

⁸ Lásd ehhez: Orthmayr Imre: *Erkölcsi normák*. Világosság 2003. 5–6. sz.

kétarcúságából származik, amit Von Wright analitikus indíttatású megközelítése nem tudott befogni. Mivel Von Wright a cselekvést szabályozó törvényszerűségek jellegét kutatta, nem tudta felismerni, hogy létezhetnek olyan szabályok, amelyek nemcsak a cselekvés lefolyásának mikéntjéért felelősek, hanem ugyanakkor maga a cselekvés is rájuk irányul. Ezek lennének az erkölcsi normák. A cselekvést nem csupán meghatározzák az erkölcsi normák, hanem a cselekvés által maga a norma teljesedik be. Ezért találóbb normákról és nem szabályokról, előírásokról beszélni az erkölcsiség esetében. Hogyha az erkölcsi normáknak csak a szabályjellegét domborítjuk ki, akkor csak a tiltó vagy a követelő aspektusukra helyezzük a hangsúlyt. Azonban ezeknek a normáknak az a sajátossága, hogy hozzájuk viszonyulva, a tiltáson vagy a követelésen túl mindig valamilyen érték is beteljesedik, ami egyszerre minősíti mind a cselekedetet, mind a cselekvőt. Egy erkölcsileg cselekvő ember mindig több, mint a törvényekhez igazodó, ezért van az, hogy amikor erkölcsileg cselekszünk, cselekedetünkben nem csupán egy szabályt, hanem egy értéket is érvényesítünk.⁹ Amit még fontos megjegyezni, az erkölcsi cselekvésben tulajdonképpen a cselekvési mintákká szilárdult, nemzedékeken át kiforrott gyakorlati tudás őlt formát, tehát az erkölcs nem választható le a társadalmiságról.

Ezeknek a felismeréseknek a birtokában most már rá lehet térni a szakmai cselekvés és az erkölcsiség kapcsolatának a kibontására. Fő hipotézisem az, hogy a szakma működés módjához viszonyítva az erkölcsi szabályzás nagyon könnyen válik külsődlegessé, s ezt csak fokozza, hogy a szakmai tevékenység egy bürokratizált, intézményes keretben megy végbe, amit csak nagy nehézségek árán tudnak áthatni az erkölcsi indíttatások. A tanulmány keretei nem engednek meg egy széles körű elemzést, ezért csak néhány észrevételre szorítkozom, amelyek azonban reményeim szerint elégségesen alátámasztják, amit a hipotézisemben megfogalmaztam.

Minden szakmai jellegű tevékenységformának az a célja, hogy sikerre vigye a saját gyakorlatához tartozó törekvéseket. Ebben a kontextusban pedig a hatékonyság válik fő imperativusszá, a hatékonyság az, ami miatt a szakma, noha társadalmi beágyazottsággal és célrendszerrel bír, néhány esetben akár az erkölcs felfüggesztését is magának vindikálhatja. A hatékonyság követelménye a szakértő megszületését vonja maga után, ő az, aki számára az erkölcsiség számos esetben a tevékenységéből természetes módon felfakadó célok útjába álló akadályként mutatkozhat. Meg lehet próbálni érvelni amellett, hogy a hatékonyság erkölcsileg semleges fogalom, és csupán a célok viszonylatában telítődik erkölcsi tartalommal. Azonban világos, hogy a hatékonyság követelménye az, ami az elérendő célokat a társadalom hosszú távú, sokszor beláthatatlan értékei fölé helyezi, azokat az értékeket, amelyek leginkább az erkölcsiségben fejeződnek ki. Ez akkor is megtörténhet, ha az elérendő cél látszólag fontossággal bír a társadalom számára.

Legyen példa az orvostudomány. Bizonyos betegségek gyógyítása szempontjából hasznosnak mutatkozhat a génmanipuláció. Azonban a génmanipulációval olyan, első látásra beláthatatlan értékek is veszélybe kerülhetnek, mint a személy integritása, autonómiája, az emberi test önazonossága, amelyek különben mind alapvető társadalmi értékek. Ezzel nem azt a konzervatív nézetet próbálom sugallni, hogy az erkölcsben a társadalom számára minden egyes esetben csak pozitív tudás halmozódhat fel. Inkább egy kényes egyensúlyról van szó, amit nem lehet a hatékonyság, a racionalizálás nevében margóra tenni.

⁹ Ezt a gondolatmenetet támasztja alá Lawrence Kohlberg az erkölcsi fejlődésről vallott nézete, aki az erkölcsi fejlődés szakaszait a normák interiorizációjának mértékéhez képest határozza meg (Kohlberg 1984).

Legyen egy másik példa a gazdasági tevékenység. Minden gazdasági etikának a bizalom képezi a kulcsfogalmát. Ebben a kontextusban az erkölcsösség az, ami az ügyfelekkel kapcsolatos bizalmat növeli, egyszóval „megéri” erkölcsösnek lenni, mert az hosszú távon visszatérül, eredményességé konvertálható. A gazdasági etikák előírásai nem nagyon lépik túl az erkölcsiségnek ezt a haszonelvű fogalmát. Érthető is, hogy miért. Ha mélyebben beépülne az erkölcsiség egy gazdasági tevékenységbe, a tevékenység már nem lehetne többé önös, profitorientált foglalatosság. Persze lehet azt mondani, hogy a gazdasági tevékenységek tulajdonképpen az egészséges versenyszellem értékét helyezik a központba, aminek erkölcsi tartalom is tulajdonítható. A történelmileg kompromittálódott közösségi fikciók helyett (lásd marxizmus) üdvösebb az emberi képességeket jobban mozgósító versenyszférát igényelni – köszönhető vissza megint Luzsin álláspontja. Ez a szemlélet azonban csak az erőforrásokat illetően határtalan térben tud érvényesülni anélkül, hogy hosszú távon ne válna rombolóvá a társadalom számára.¹⁰ Mivel az értékek mindig társadalmilag meghatározottak, a gazdasági tevékenységek számára az etikai elvárások csak külső, kontroláló instancia formájában érvényesíthetők, hasonlóan a jogi elvárásokhoz. Nem konstitutívak a gazdasági tevékenység számára.

A szakmai tevékenységek és az erkölcsiség kapcsolatát Alasdair MacIntyre egy megkülönböztetésével lehet világosabbá tenni. *Az erény nyomában* című műve különben is inspiratív módon ott található tanulmányom háttérében.¹¹

Ebben a művében MacIntyre több olyan dolog bizonyítására vállalkozik, amelyek felhasználhatóak tanulmányom gondolatmenetében. Egyik ilyen fejtegetése, aminek keretében megpróbálja leleplezni a menedzseri szakértelem bálványozása mögött meghúzódó – ahogy ő nevezi – „erkölcsi fikciót”.¹² Ennél azonban fontosabb az a megközelítés, ahogyan MacIntyre leírja az emberi közös cselekedetek értékvonatkozását. MacIntyre az emberi közös cselekedetekre a „gyakorlat” fogalmát tartja fenn, amit úgy határoz meg mint „koherens és formailag komplex, társadalmilag létrejött, együttműködésen alapuló emberi tevékenység”-et.¹³ Ennyiben a gyakorlat fogalma meghaladja a csak szakmai jellegű tevékenységformákat, de világos, hogy minden szakmai tevékenységforma a macintyre-i értelemben gyakorlatnak tekinthető. A gyakorlat olyan tevékenységforma, amelyhez különböző értékek kapcsolódnak. Egyrészt olyanok, amelyek ahhoz szükségesek, hogy a meghatározott gyakorlat sikeresen végbemenjen (ezek lennének MacIntyre meghatározása szerint az erények), másrészt maga a gyakorlat is értéktelentő, ugyanis általa különböző javak érhetőek el. És itt tesz egy fontos különbséget MacIntyre. Ugyanis megkülönbözteti a gyakorlathoz belsőleg és külsőleg tartozó javakat. A külső javak külsődlegesen és esetlegesen tartoznak a gyakorlathoz, és az jellemzi őket, hogy sohasem csak egyetlen konkrét gyakorlatban való részvétel által lehet rájuk szert tenni. Ilyen javak például a hírnév, a hatalom, de a pénz is. A belső jók ezzel szemben csak az adott gyakorlatban való részvétel által léteznek, csak a gyakorlat által azonosíthatjuk és ismerhetjük meg őket. Például az orvosláshoz szükséges képességek azok a belső jók, amelyek az orvoslás gyakorlatához kapcsolódnak, eltekintve az orvoslás által elérhető hírnévtől, ami már külső jónak minősül.

¹⁰ Nem véletlen, hogy a környezeti etikák egy véges rendszerrel kapcsolatos felelősség felkeltésében keresik az etika újrafogalmazásának a lehetőségét. Lásd ehhez: Hans Jonas: *Az emberi cselekvés megváltozott természete*. = *Környezet és etika*. Szerk. Lányi András és Jávör Benedek. Bp. 2005.

¹¹ Alasdair MacIntyre: *Az erény nyomában*. Bp. 1999.

¹² Uo. 114–152.

¹³ Uo. 252.

A javaknak ebből a megkülönböztetéséből fakad a következő lényeges eltérés. A külső jókra ugyanis az jellemző, hogy ha megvalósulnak, akkor mindig valamely egyén tulajdonát alkotják. A külső jók ennél fogva a versengés tárgyai. A belső jóknak ezzel szemben az a jellegzetességük, hogy megvalósításuk a gyakorlatban részt vevő egész közösség számára jót jelent. Ezek a javak csak egy adott gyakorlathoz tartoznak, ezért más gyakorlatokon keresztül nem is lehet elérni őket.

Macintyre megkülönböztetése nyomán vissza lehet térni a szakmák erkölcsi vonatkozásainak megértése irányába. A szakmák modern gyakorlatára koncentrálva azt a kérdést kell megválaszolni, hogy ez a gyakorlat a külső vagy a belső jók realizálódását segíti-e elő. A kérdés megválaszolásához a szakmák és az intézmények viszonyára kell koncentrálni, ami természetes módon adódik, hiszen a szakmák modern gyakorlata erőteljesen az intézményes léthez kapcsolódik. „Egyetlen gyakorlat sem képes egy pillanatig sem fennmaradni intézmények nélkül”,¹⁴ mondja Macintyre. Az intézmények azonban mivel „a pénz és az anyagi javak megszerzésével törődnek; a hatalom és a státus alapján strukturálódnak, és jutalomként pénzt, hatalmat, státust osztogatnak”,¹⁵ ezért szükségzerű módon a külsőknek tekintett jókkal foglalkoznak. Innen származik a következő megállapítása: „minden olyan társadalomnak, melyben csak a külső jókat ismernék el, a versengés lenne a domináns, sőt a kizárólagos vonása”.¹⁶ A modern intézmények működése kellőképpen alátámasztja ezt a megállapítást. Gyakorlatukra jellemző, hogy minden tevékenységet pontosnak, osztályoznak, általában dolgozókat dolgozókkal versenyeztetnek, sőt maguk az intézmények is versenyben állnak más hasonló intézményekkel. Ebben a környezetben automatikus módon átbillen a munka, a tevékenység értékvonatkozása a külső javak irányába. A versengés környezetében minden a versenyelőny megszerzésének logikájához igazodik. A munka céljellege megváltozik, hiszen eszközzé degradálódik a különböző önös célok vonatkozásában. Az erkölcsiség számára pedig csak a látszat marad megnyilvánulási felületnek, hiszen az erkölcsiség is egy lesz azon képességek közül, amelyek fokozhatják a sikerességet.

4.

Ezeknek a megállapításoknak az alapján most már egyértelműen megfogalmazható, hogy a szakma működéséhez az erkölcsiség legalábbis problematikusán kapcsolódik. A szakmai tevékenységek értékvonatkozása ugyanis könnyen átfordul a külső javak irányába, ami sok esetben a korrupció melegágyának is bizonyul. Nem beszélve azokról a szervezeti kényszerhelyzetekről, amelyek az erkölcsi szubjektum felelősségét teszik megfoghatatlanná intézményes környezetben.

Természetesen a szakmák is érzékelik a fenti problémákat, és orvosolni is próbálják, mivel mással, mint intézményes eszközökkel. Így fogalmazódnak meg a különböző etikai kódexek, vállalati filozófiák, ezért alakulnak meg az intézmények keretében általában működésképtelen etikai bizottságok. Az etikai kódexek olyan szakma- és szervezetspecifikus erkölcsi szabály- és

¹⁴ Uo. 261.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo. 263.

a normagyűjtemények, amelyeket a szakma vagy a szervezet képviselői elsősorban a szakma belső értékrendjének fenntartása és erősítése érdekében fogalmaznak meg. Ugyanakkor, ha alaposan megfigyeljük ezeket az etikai kódexeket, számos probléma felmerül velük kapcsolatosan. Egyrészt nincsen tisztázva a jogi és az erkölcsi elvárások közötti különbség. S mivel ez nincs tisztázva, az etikai kódexek ömlesztett formában egyszerre tartalmazzak jogi és erkölcsi elvárásokat. Másrészt keverednek bennük a szakmai normák a társadalomból eredeztethető elvárásokkal. Ahogy nem létezik egységes gyakorlat sem azzal kapcsolatosan, hogy minek tekintjük az etikai kódexek előírásait: betartandó szabályoknak vagy eligazító jellegű kiírásoknak?¹⁷

Egyszóval a gyakorlat ugyanannyira ellentmondásosnak bizonyul, mint maguk a már elemzett elméleti vonatkozások. Ugyanakkor érthető az ilyen jellegű igyekvés. Mivel a modern társadalmakban az erkölcsi és a jogi rendszer érzékelhetően szétvált egymástól, fontossá vált az olyan jelzésértékű lépések megtétele, amelyek ezt a szakadékot szűkíteni próbálják. A szűkítés ebben az esetben azt jelenti, hogy a szakmai és jogi eredetű szabályokat megpróbáljuk összehangba hozni a társadalom erkölcsi elvárásaival. Ez az összehangba hozás hivatott korrigálni azt a könnyen kialakulható benyomást, miszerint a közérdekre hivatkozó szakmai szabályok – ahogyan John Rohr is megállapította – sok esetben öncélúnak mutatkoznak.

Végkövetkeztetésként megfogalmazható: a különböző szakmai etikák a társadalmi együtt létezésbe való integrációnak az igényét akarják jelezni. Hogy ezt a törekvést kétellyel fogadjuk, annak megvan a magyarázata. Ez a gesztus ugyanis hasonlítható ahhoz, amikor egy olajcég egy környezetvédelmi egyesületet vagy egy bank egy művészeti galériát támogat. Mindkét esetben az alapvető működéshez képest ellentétesen elhelyezkedő tevékenységforma támogatásáról van szó, ami pont ezért tud legitimáló szerepet betölteni. Ennek hasonlóságára a különböző szakmák az általános erkölctől való eltávolodásukat az erkölcsösségre való felhívás erőteljesebb sürgetésével próbálják legyőzni. Kérdés, hogy ez a felhívás, ahogy általában az egész szakmai etikai kérdéscsoporthoz, meg tudja-e haladni születési körülményeinek ellentmondásos jellegét.

The Problems of Professional Ethics

Keywords: professional ethics, moral norm, institution, code of ethics

The study deals with broad issues of professional ethics, more specific with the relationship between professionalism and morality. The study shows that the links between morality professional activity are problematic in many aspects. Indeed, in an institutional, hierarchical and rivaling environment, moral norms are difficult to enforce. The paper seeks to find out where these difficulties come from.

¹⁷ Ezekről a problémákról részletesebben beszélék az *On the issue of ethics codes legitimation* című tanulmányomban. *Social Analyses* 2(2012). 2. sz. 229–235.